

COMENIUS, MAGYARORSZÁG ÉS
AZ EURÓPAI POLITIKA A XVII. SZÁZÁDBAN

Életének utolsó öt évében (1665—1670) *Jan Amos COMENIUS* olyan munkán dolgozott, amelyik sohasem kerülhetett befejezésre: a *Clamores Eliae*-n. Ez tehát nem teljes mű, de nagyon fontos, mert egyedülálló abból a szempontból, hogy általa betekintést nyerhetünk a szerző alkotómunkájába. A 125. folián például ezt olvashatjuk:

„Lásd Evigilia, Hungaria in 4to
Ad Hungaros

Az ő számukra is szükséges... Hogy én elmentem hozzájuk (anno 1650) ahogyan Pál Rómába ment, ugyanabból a célból (Róm. 1.11.), de ámbár az ördög nem akadályozta meg a jövetelemet, megakadályozta, hogy bármi is sikerüljön, amikor sok dologban nem találtam meghallgatásra, vagy ha meghallgatásra találtam, nem találok helyesléssel... vagy a kivitelezés nem sikerült... Mert sokak számára az elkeseredés volt az akadály de taeditione vestra ad omnia nova... divites... Hogy az egész világ előbb részesüljön a Pansophiában, mint ti, Hungari... Anné? Ergo nunc saltem dum totum mundum eo se disponere videtis, ne omnium ultimi sitis, videte...

Rajtatok keresztül Isten felébresztette a profécia adományát (bár nem közületek való révén, hanem valaki olyan által, akit Isten vendégetekül rendelt), de mindazonáltal, nem járt sok sikerrel... nem, ilyen büntetés (és a Rákóczi-ház bevégezete után).¹

Egy dolog bizonyosnak tűnik ebből az írásműből: az, hogy COMENIUS sohasé felejtette el Magyarországot, valamint arról sem feledkezett meg, hogy Magyarország fontos szerepet játszott életében és munkásságában.

COMENIUS „politikai gondolkodó” volt és egész életén át a politikai, sőt később még a társadalmi fejlődés befolyásolására is törekedett. Minél többet tudunk tehát a 17. századi Európa szociális és politikai struktúrájáról, annál több lehetőségünk van arra, hogy jobban megértsük COMENIUST és műveit. Véleményem szerint azoknak a kapcsolatoknak az elemzése, amelyek ő maga, a saját országa és Magyarország között, Közép-Európa és az európai társadalom között fennálltak a 17. században, műveinek jobb, alaposabb megértéséhez vezethet bennünket.

¹ *J. A. Comenius: Clamores Eliae*, MS d 6. fol. 125. Arch. Braci Czeskich. Arch. Woj. Poznań. — Közli Milada Blekastad: *Comenius*. Praha—Oslo 1970. 719. — A *Clamores Eliae*-ben foglalt töredékes feljegyzések kétnyelvűek: csehül és latinul vetette papírra őket Comenius. Ez a kétnyelvűség gyakran ugyanazon a mondaton belül is jelentkezik. Polišíenský professzor angolnyelvű cikkében a cseh szövegeket lefordította, a latin közbeszúrásokat eredetiben közölte. A szerző e szándékát tiszteletben tartva, követtük mi is ezt az eljárást. (A fordító megjegyzése)

COMENIUS hetvennyolc hosszú évet élt (1592—1670), s ezzel túlélte kortársainak legalább két-három nemzedékét.

A tizenhatodik és a tizenhetedik században Magyarország Európának igen fontos része volt. 1526 óta a Habsburg-dinasztia ausztriai ága soknemzetiségű birodalmának részét alkotta. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a törökök, a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek között megosztott Magyarország sorsát igen élénk érdeklődéssel kísérte Európa többi része. I. Ferdinánd uralkodása óta a spanyol unokatestvérektől elvárták, hogy pénzzel, esetleg katonasággal járuljanak hozzá a magyar határok védelméhez a török ellen. Olyan időszakban, mikor Európa esatateri tanúi lehettek a spanyol és a holland haditaktika kialakulásának, szükségszerűnek tűnt az ország határain a magyar taktika kialakítása. A Gonzagák, akárcsak a szerény *John SMITH*, később a legkorábbi amerikai gyarmatosok egyike, első katonai tapasztalataikat Felső-Magyarországon szerezték. Ugyanez vonatkozik a fiatal *WALLENSTEIN*re, a későbbi császári generalissimóra is. Sok kortárs író szemében Magyarország a „kereszténység temetője” volt, mert igen sok fiatalember soha nem tért vissza a török háborúból.

Mindazonáltal nemcsak katonák és udvari emberek mentek Magyarországra. *Leonard COXE*, angol humanista is itt talált időleges menedéket és a 16. század vége felé úgy ismerték Erdélyt, mint a politikai menekültek és reformerek mennyországát.

A „török kérdés” gyakorlati okoknál fogva természetesen „magyar” kérdéssé vált. Szoros kapcsolatban volt ez a „holland kérdéssel” is, a holland rendeknek a spanyol Habsburgok ellen folytatott küzdelmével. Politikai, vallási, társadalmi-politikai rokonszenv fűzte a magyarokat a nyugat-európai civilizációs modellhez, amelyik egy középosztály jellegű társadalmon és humanista-protestáns kultúrán alapult. Gazdasági kapcsolatai is voltak Magyarországnak arrafelé, bár kezdetleges formában. Amióta *MÁRIA* özvegy magyar (és cseh) királyné Németalföld kormányzójának a tisztébe lépett, a brüsszeli (és a hágai) udvarok, a gazdasági és politikai tevékenység fontos központjaivá lettek. Ezidőtájt a magyar réz a mai közép-szlovákiai bányákból Szilézián és Hamburgon át egészen az amszterdami piacig eljutott.²

Ha a sziléziai rendeknek pénzről és katonaságról kellett gondoskodni a felső-magyarországi bányavárosok védelmére, ugyanez állt a cseh és morva rendekre. Hozzájárult a többoldalú kapcsolatok kialakításához az is, hogy szlovák iskolamesterek tanítottak Cseh- és Morvaország sok iskolájában, sőt a prágai „akadémián” is; a magyar nemeseknek voltak birtokai Morvaországban, a cseh és morva nagybirtokosoknak pedig a jelenlegi Szlovákiában. Mindazt, ami Magyarországon történt, élénk figyelemmel kísérte tehát a cseh közvélemény is. A török elleni küzdelem tapasztalatai, úgy látszott, bebizonyították, hogy a Habsburg abszolút hatalom nem jól működött. Cseh politikai írók támadták a Habsburgokat műveikben és a nemzeti hadsereg eszményét védelmezték a zsoldosokkal szemben.

Mindaz, ami a közeli Magyarországon történt, befolyást gyakorolt a fiatal *COMENIUS* életére is.

² Ld. *J. V. Polišenský: Třicetiletá válka a evropské krize 17. století. (A harmincéves háború és az európai válságok a tizenhetedik században.)* Prága, 1970. Ebben a munkában magyar történészek munkáit, különösen Benda Kálmán, Makkai László, Pacl-Zsigmond Pál és Wittman Tibor írásait is felhasználtam.

COMENIUS élete és munkássága igen pozitív szerepet játszik az olyan országok kapcsolatainak kiépítésében, amelyek időleges otthont nyújtottak számára. COMENIUS neve vitathatatlanul olyan név, amely közelhozza egymáshoz a csehek, a szlovákokat és a magyarokat.

Mai ismereteink szerint a *Nivnice* nevű kis faluban született, *Uherský Brod* város közelében, nem messze a morva—magyar határtól. A nagyapja, de talán már a dédapja is, a falu bírái és a svetlovi uradalomban fekvő *Komna* földbirtokosainak megbízottai voltak. A nagyapa a SEGEŠ nevet használta, később őket is és a gyerekeiket is az apjuk foglalkozása után nevezték el (Fojtů, Richter, — azaz bíró). Amikor *Jan SEGEŠ* a tizenhatodik század közepén feltűnik a hivatalos iratokban, a birtok *BURIÁN* grófnak, *Vlčnov* urának a tulajdonában volt, akinek a birtokainak egy része magyar területen feküdt. De Jannak és talán az apjának is a maguk falujának a nyelvét kellett beszélniök, ami gyakorlatilag ellentmond annak, hogy magyar nyelvűek lettek volna. Nevük eléggé általános volt Morvaország keleti részében a tizenötödik század végétől fogva.³

*Jan SEGEŠ*nek (legalább) két fia volt. Egyik közülük *Staněk* (Stanislav) a faluban maradt és *Staněk FOJTN*ak hívták, ugyanezt a vezetéknevet (Fojt) használták a fiai: *Adam* (1604—1630) és *Martin* (1604—1652); de valamikor 1638 táján *Martin* elhagyta a „Fojt” nevet és ettől kezdve *Segeš*nek hívták. A vele kapcsolatos utolsó feljegyzésünk 1652-ből származik, amikor leánya, *Magdalena* házasságát ünnepelte vőlegényével, *Lukáš ZATKALŰ*val, a bojkovicei városi börtönben. Nem voltak bűnözők; de szerelmük megelőzte a házasságkötés szertartását. Érdekes azonban, hogy még ugyanebben az évben ennek a családi botránynak a híre, kerülő úton, a távoli Sárospatakra is eljutott.⁴

Jan SEGEŠ második fia, *Martin*, valamelyik másik környékbeli földesúr tisztartója lett és valószínűleg *Nivnicén* élt, mielőtt *Uherský Brod*ban végleg letelepedett. Az 1598—1604-ig terjedő években, amikor *Brod*ban élt, *Martin KOMENSKÝ* néven ismerték. Nyilvánvaló, hogy ebben a korban, amelyik még kevésbé törődött bizonyos adminisztratív formákkal, a család tagjai legalább három különböző nevet használtak: a *Segeš*, *Fojtů*, *Komenský* neveket és végül ismét a *Segeš* nevet. A fiatal *Jan*, *Martin* fia először 1607-ben tűnik fel mint „*árva Jan*”. Diákkorában *Jan Amos*nak hívták, első írásait *Jan Amos NIVNICKÝ* (*Nivnicensis*, *Nivnicenus*, *Nivanus*) névvel jelezte és csak az 1620-as években változtatta nevét *Jan Amos KOMENSKÝ-COMENIUS*-ra.⁵

De mindezeknél fontosabb az a körülmény, hogy a családnak és a fiatal *Jan Amos*nak a sorsát közvetlenül befolyásolták a magyarországi események. 1605-ben *BOCSKAI István* csapatai abban az igyekezetükben, hogy a morva rendeket *BOCSKAI* oldalára állítsák, igen sok nyomorúságot, pusztulást okoztak egész Délkelet-Morvaországban. Ennek következtében „*árva Jan*” családi javai jórészt teljesen megsemmisültek és ő maga igen sok értékes időt veszített, mielőtt megkezdhetette volna tanulmányait a cseh-testvérek *řerov*-i latin iskolájában. Innen *Herborn*ba, a kálvinista „akadémiára” került, amelyet magyar

³ *A. Škarka*: Nové poznatky o Kommenského rodišti, rodé a dile. (Új adatok Comenius születési helyéről, családjáról és munkásságáról) *Listy Filologické* 90/1967. *J. Polišenský*: Nové poznatky o Kommenského rodišti a rode. (Comenius születési helye és családja új megvilágításban) *uo.* 404—410.

⁴ *Ld. M. Blekastad*, i. m. 496.; *J. Polišenský* i. m. 407.

⁵ *Uo.* 409—410.

diákok is látogattak. Azután továbbment a Németalföldre, majd Heidelbergbe. Visszatérése után mint lelkész és tanító tevékenykedett Fulnekbén, egy ugyan-csak kelet-morvaországi kisvárosban. Amikor 1618-ban kitört a cseh rendek felkelése a Habsburgok ellen, COMENIUS ezt örömmel üdvözölte és egy évvel később az új cseh választófejedelemnek, Pfalzi Frigyesnek volt lelkes híve.

1619 telén Frigyes Morvaországba látogatott és a fulneki lelkész ugyancsak résztvett ünnepélyes fogadtatásán. COMENIUS a tekintélyes mágnáscsalád, a ŽEROTINOK két tagjának támogatását élvezve, ebben az időben *Ladislav Velen* ŽEROTINNAK, Morvaország főkapitányának hívei sorába tartozott. Mindezzel együtt, feltehetőleg egy olyan új tervezet helyeslői között volt, amely egész Közép-Európát a Habsburgok nélkül, sőt azok ellenére akarta újjászervezni. 1619-ben Csehországot államszövetséggé szervezték a *Confederatio Belgica* és a Németalföldi Államszövetség mintájára. Ugyanebben az évben a Cseh Államszövetség megállapodást kötött az osztrák protestáns rendekkel. 1620-ban az Államszövetség hasonló szerződést kötött a magyar rendekkel és végül 1620-ban Besztercebányán az erdélyi fejedelemséggel is. A fehérhegyi csata azonban megsemmisítette ezeket a nagyszabású terveket és Jan Amost Fulnek elhagyására kényszerítette.

Ő azonban nem hagyta ott azonnal Morvaországot. 1621—23-ban az ország keleti része HOHENZOLLERN *János György*, Krnov (Jägerndorf) hercegének és BETHLEN *Gábor* hadainak a birtokába került. BETHLEN csapatait a kismenesség tagjai, a kisvárosok polgársága és a vlachok, a Beszkid-hegység felfegyverzett pásztorai is támogatták. 1626-ban a dán király csapatai, Pfalzi Frigyes seregei, a hollandok és angolok által támogatva, vonultak keresztül Kelet-Morvaországon azzal a céllal, hogy Felső-Magyarországon BETHLEN *Gábor* csapataihoz csatlakozzanak. Csak 1627 nyarán tudta WALLENSTEIN újra elfoglalni Morvaország keleti részét.⁶

Időközben fontos változás következett be COMENIUS életében: Fulnekből való távozása után elvesztette családját. Ő maga Kelet-Csehországban egy másik ŽEROTIN, az idősebbik Károly pártfogásával rejtőzött el. Eközben feleségül vette a cseh-testvér szövetség egyik előljárójának a leányát és ezzel a cseh ág belső köreibehz került közel. Ez volt az oka, hogy — amint egyébként bizonyára megtette volna — nem hagyta el hűséges sorstársaival együtt Morvaországot, s nem ment velük Szokolcára, Puchovba és Lednicére. Ehelyett 1628 januárjában Leszno lengyel városba menekült.

Lesznoból terjedt el fokozatosan COMENIUS híre, mint a legáltalánosabban használt, a latin nyelv elsajátításába bevezető tankönyv, a *Janua* szerzőjéé és mint a *Pansophia* — az egyetemes bölcsesség — lelkes, ha nem is mindig eredeti propagátoráé. Lesznoból lehetséges volt számára CAMPANELLA és BACON könyveinek a megszerzése és kapcsolat létesítése a protestáns-humanista reformerek egy csoportjával, különösen *Samuel HARTLIB*bal és *John DURY*vel. Az előbb Leszno-ban, majd azután a Sheffield-egyetem könyvtárában őrzött HARTLIB-iratok tanúsága szerint 1636 tájától TOLNAI DALI *János* is ehhez a körhöz tartozott.⁷

Mindez magyarázatul szolgál arra, hogy COMENIUS művei miért részesülhettek olyan gyors elismertetésben egész Európában, de különösen Angliában és a Németalföldön. 1641—1642-ben COMENIUS meglátogatta az akkor a forradalom

⁶ *J. Polišenský*: Morava a vztahy mezi evropským východem a západem (Morvaország és a kapcsolatok Nyugat- és Kelet-Európa között). Macůrkův sborník, Brno, 1961.

⁷ *Hartlib Papers*, Bundle IV. University Library, Sheffield. — Ld. még: *Samuel Hartlib and the Advancement of Learning*. Edited by Charles Webster. Cambridge Univ. Press 1970.

küszöbén álló Angliát. Angliában jutott a *Panorthosia* egyetemes reformtervének gondolatára. Ez az elképzelés sokkal fontosabb eredménye volt angliai útjának, mint a *De Independentia, Aeternarum Confusionum Origo* címen ismert, szerencsétlen röpirat, amelyet gyorsan és kevésbé meggondoltan Sárospatakra juttatott. Ez is azt bizonyítja, hogy Comenius időről-időre saját maga legelkeseredettebb ellenségévé vált.

Comenius, a magyarok és a nagy reform

Nem szükséges részletesen foglalkoznunk Comenius 1650 és 1654 közötti sárospataki tartózkodásával. Nem vagyunk ugyanis híjával az ezt a korszakot tárgyaló elsőrendű magyar munkáknak.⁸

Nem lehet kétséges, hogy azok az esztendőök, amelyekben COMENIUS a Schola Pansophica-t, az Orbis Pictust, a Schola Ludust és a Gentis Felicitast írta, igen nagy jelentőségűek voltak didaktikai, nevelési gondolatai kialakulása szempontjából. A korai leszűnő évek kivételével talán csak Sárospatak volt az, ahol COMENIUS közvetlen oktatási, nevelési tapasztalatokat is szerezhette.

Igaz, hogy sárospataki tartózkodása bizonyos keserű utóíz is hagyott benne. De meg kell mondanunk, hogy COMENIUS nem volt könnyű ember azok számára, akik együttműködtek vele és kétségtelen, hogy magyar kollégái az átlagosnál több türelmet tanúsítottak iránta. A konfliktusok jórésze különben sem a nevelőmunkával volt kapcsolatos. COMENIUS reménységei a fiatal RÁKÓCZI Zsigmonddal és ez utóbbi házasságával, amelyet a néhai cseh király leányával, Mária Henriettával kötött (aki 1626-ban született és nagynénjéről, I. Károly angol király feleségéről kapta a nevét), nem teljesen nélkülözték a reális alapot. COMENIUS rokonszenven követte Zsigmond apjának, I. RÁKÓCZI Györgynek politikáját is. Világosan bizonyítja ezt az az írása, amely a vlachok 1643-as felkelésével, ezeknek a svéd csapatokkal és RÁKÓCZI György csapataival való szövetségével foglalkozik. Vsetin város védelmének leírásával, — amelyet a vlachok, a svéd muskétások és RÁKÓCZI csapatai védelmeztek 1644-ben a császári túlerővel szemben —, COMENIUS népeink baráti kapcsolatának egy ismeretlen fejezetét hagyta ránk. Hivatkozhatunk még a *Gentis Felicitas* szenvedélyes hangjára, amelyet 1654-ben II. RÁKÓCZI Györgynek ajánlott egy „idegen”, egy jószándékú idegen, ezzel véve búcsút barátaitól és a „szeretett magyar nemzettől” (*dilecta Hungaragens*).

Semmisem volna indokolatlanabb, mint feltételezni, hogy 1654 után COMENIUS szem elől tévesztette Magyarországot. Leveleiben bőven találni nemcsak a cseh testvérek 1671-ig, a nagy üldözések idejéig, Felső-Magyarországon továbbélő kis közösségét illető értesüléseket, hanem egész Magyarországra vonatkozó információkat is. COMENIUS megbízottai élete végéig gyakran utazgattak Amszterdam, Skalica és Púchov között. Szerencsére COMENIUS nem élt elég soká ahhoz, hogy értesüljön élethossziglani barátjának, a „lednicai prófétának” *Nicolas DRÁBIK*nak szomorú végéről; de nincs kétségünk afelől, hogy COMENIUS mindvégig a Habsburgok egyik legveszélyesebb ellenségének volt tekinthető.⁹

⁸ Ld. Geréb Gy., Bakos J., Komor I., Takács B., Čaplovič J., Vizkelety J., és Földes É. munkáit. Ld. *Sándor Maller: Comenius and Sárospatak. The New Hungarian Quarterly* XI/39, 1970. 148—151.

⁹ J. *Polišenský: J. A. Komenský, Prága 1963.* Ld. még *Nicolette Moutová—J. Polišenský: Komenský v Amsterdamu (Comenius Amsterdamban), Prága 1970.*

Ma már azt is tudjuk, hogy COMENIUS életének Amszterdamban töltött utolsó tizennégy évében igen tevékeny életet élt. Ez időben mindvégig felkeresték magyarországi látogatók is, különösen az utrechti egyetemen tanuló magyar diákok. És legutolsó munkájának, a befejezetlen *Clamores Eliae*-nek két szakasza is arról tanúskodik, hogy utolsó napjáig sem felejtette el Magyarországot. Utolsó levelét is, amelyet még ő maga írt alá, 1670. november 2-án „DRÁBIK testvérnek” küldte. Amikor DRÁBIKOT bebörtönözték, a levelet elkobozták és ez a DRÁBIK felett ítélkező császári bizottság, személy szerint ROTTAL gróf kezébe került, majd Morvaországba jutott és csak a múlt század vége felé került Holesbóól a prágai Nemzeti Múzeumba.¹⁰

*

Ezt az írást annak a ténynek a hangsúlyozásával zárhatjuk, hogy Magyarországnak fontos szerepe volt COMENIUS pályafutásában. Nemcsak nevelési gondolatainak, hanem társadalmi és politikai nézeteinek alakítása is szoros kapcsolatban van az 1650 és 1654 között Sárospatakon töltött évekkel. COMENIUS személyisége, amelyet megkísérlünk jobban megérteni, mint ahogy az eddig sikerült, olyan összekötő kapocs, amely nemzeti történelmeink haladó hagyományait egyesíti. Remélhető, hogy most, amikor a COMENIUS-kutatások új szakaszához érkeztünk, a magyar és csehszlovák kutatók szoros együttműködése felfedi majd számunkra, a huszadik század második felének népei számára, COMENIUS igazi örökségét.

Fordította Földes Éva

¹⁰ N. Moutová—J. Polišenský: Komenský v Amsterdamu, 122—123.